

Ngaahi famili 'oku hao mei he fakamamahi

.....

Ko e founga 'e tokoni ki he ngaahi
tamai ke fa'u ha famili 'oku hao
mei he fakamamahi 'i 'api pea mo
ha ngaahi 'ataakai 'oku fiefia

'Oku ongo'i mafasia mo mo'ui mamahi 'etau fanau pea mo hotau ngaahi famili

'I ha savea fakafonua na'e 'ilo ai, ko e toko ua 'i he fefine 'e toko tolu kotoa 'i Tonga kuo nau a'usia 'a e fakamamahi fakaesino mei ha taha 'oku 'ikai ko ha husepaniti pe kaume'a talu mei he'enua ta'u 15. 'Oku kau 'a Tonga 'i he feitu'u 'oku ha mai ai e fika lahi 'o hono fakahoko e fakamamahi 'e ha taha kehe ange mei ha hoa pe kaume'a.¹

Ko e fakamamahi fakaesino angamaheni 'oku ngaue'aki 'i hotau ngaahi 'api moe 'apiako ke fakatonutonu pe akonaki'aki e fanau, to'utupu pea mo e kau finemui ko e tautea ta. Ko hono tautea taa'i kita, pe ko 'ete mamata ki hano tautea ta ha taha, 'oku ne uesia kita. 'Oku mamahi pea uesia ai hotau ngaahi 'ofefine, hotau ngaahi famili mo hotau ngaahi komiuniti. 'Oku ne uesia kitautolu kotoa. 'Oku 'ikai loto ki heni 'a e ngaahi tamai. 'Oku 'ikai ke 'iai ha taha 'e loto kiai.

'Oku ne ako'i kinautolu ke nau ngaue'aki e fakamamahi 'i honau ngaahi 'atakai pea ki hanau hako 'i he kaha'u.

❖ Ko ha tamasi'i tangata kuo ne a'usia e fakamamahi fakaesino 'oku ne tu'u lavea ngofua ki hono ngaue'aki 'a e fakamamahi fakaesino ki hano uaifi mo ha'ane fanau 'i he kaha'u. 'Oku ne ako 'eni mei he to'onga 'ene tamai 'i 'api.

Fakatupunga e lavea fakaesino

Ko e ngaahi uesia 'e hoko ki ho'o ki'i tamasi'i pe ta'ahine tupu mei he fakamamahi fakaesino

Fakatupunga e ongo'i

- ❖ Holo e mahu'inga fakaekita
- ❖ Kovi
- ❖ Ta'elata
- ❖ Lotomamahi
- ❖ Ilifia
- ❖ Lotomo'ua
- ❖ Fakama'ia
- ❖ Mole e ongo

Uesia e ako

'I he a'usia 'e he fanau 'a e fakamamahi te ne ala fakatupunga e:

- ❖ 'Ikai lava ke mohe lelei pea fa'a mohe misi fakatupu hoha'a
- ❖ Holo e tu'unga tokanga 'i he ako
- ❖ Kovi e ola 'ene ako
- ❖ Tu'u lavea ngofua ke nofo mei he ako

'Oku ne ako'i kinautolu ke nau hoko ko e kau mamahi

Ko e tamaiki fefine 'oku taa'i 'oku nau tupu hake 'o fou 'i he ngaahi feohi fakakaume'a 'oku fakamamahi. 'Oku nau tali 'a e fakamamahi fakaesino ko e me'a pe ia 'oku pau ke hoko koe'uhi ne nau tupu hake pe moia.

Uesia e mo'ui fakasosiale mo e mo'ui 'i he komiuniti

'I he'enua a'usia e fakamamahi te ne ala fakatupunga ho'o fanau ke nau:

- ❖ 'Ita mo pu'aki e ngaahi lea ta'etaau ki he'enua matu'a 'i he ngaahi ha'ofanga fakasosiale
- ❖ Talangata'a
- ❖ Holomui faka'aufuli 'o ikai toe fai ha fetu'utaki
- ❖ Lea 'i he founa faikehe pe ta'etaau ki he kakai 'o e kolo
- ❖ Hola kei si'i mei 'api pe mali kei si'i, ko ha founa ke hola pe mavahe ai mei 'api
- ❖ Kau ki he ngaahi to'onga mo'ui fakatu'utamaki 'o hangē ko e ma'u faito'o kona tapu

'Oku tokanga mo 'ofa e ngaahi tamai

'I hotau tu'unga ko e tamai, 'oku tau fiema'u e lelei taha ma 'etau fanau pea 'oku 'iai 'etau ngaahi taumu'a loloa ma'a kinautolu. 'O hangē ko ho'o fiema'u ho foha pe 'ofefine ke:

- ❖ Anga faka'apa'apa
- ❖ Ma'u ha ako lelei pea hoko atu 'o ako 'i muli; pe
- ❖ Ma'u ha ngaue lelei

'Oku 'iai foki mo e ngaahi taumu'a iiki 'oku tau faka'amu ke a'usia 'e he fanau 'i he 'aho kotoa 'o hange ko e fakaongoongo ki he me'a 'oku tau talaange pea ke nau tokoni 'i 'api. 'I he taimi lahi ko 'etau ngaahi taumu'a faka'aho ki he 'etau fanau 'oku nau fakatupu e hoha'a mo e loto puputu'u pea a'u ki ha taimi 'oku 'ikai ketau toe 'ilo ha founga kehe ke akonaki'i'aki kinautolu ka ko e fakamamahi pe.

Ko e ki'i tautea 'e taha te ne malava ke fakangata ho'o faka'amu mo ho'o ngaahi taumu'a lelei ki ho'o fanau mo ho famili fakalukufua.

'Oku 'iai nai ha fakamamahi 'i ho famili ?

'I ho'o akonaki'i ho'o tamasi'i pe ta'ahine 'oku ke:

- ❖ Tā 'aki ia ha va'a 'akau?
- ❖ Fakamanamana ke tā 'aki ia ha va'a 'akau?
- ❖ Tautea'i'aki ia hano kosi hono 'ulu
- ❖ Kosi pe tutu hono vala?
- ❖ Toho ia hange ha sevaniti?

Kapau na'ake tali 'io' ki ha taha 'o e ngaahi fehu'i ni tā 'oku 'iai e fakamamahi 'i ho famili.

'Oku ta'efakalao 'a hono ngaue'aki 'o e fakamamahi fakaesino

Ko hono ngaue'aki 'o e va'a 'akau ko e FAKAMAMAHI ia pea 'oku TA'EFAKALAO.² 'Oku 'ikai ke mahu'inga ia pe na'e kovi fefē 'a e 'ulungaanga ho'o tama. 'Oku 'ikai pē ke 'iai ha fakatonuhia ki he fakamamahi.

Ko e Lao ki he Malu'i 'o e Famili 2013 ko e lao ia 'oku ne malu'i e taha kotoa 'i he famili mei he a'usia pe mamata 'i he fakamamahi. 'Oku fakamahino 'ehe lao ko ha fa'ahinga fakamamahi fakaesino 'o kau ai 'a e tautea'aki e fanau ha va'a 'akau, ko e hia ia. 'E ala tautea'i e faka'iloa (tokotaha 'oku fakamamahi) 'i he'ene fuofua faihia 'aki e totongi pa'anga 'o a'u ki he \$2000 pe ko e ngaue popula 'o a'u ki he mahina 'e 12 pe fakatou'osi. 'O ka toe hokohoko atu e faihia 'e hiki leva 'a e tautea.³

Ko e Lao ki he Ako 2013 'oku ne malu'i e fanau ako lolotonga 'enua 'i he ako pea 'oku ne lau 'a e tautea'i tā (fakamamahi fakaesino pe 'i he lea) 'a e fanau ako ko e hia. 'Oku kau heni 'a hono tā'aki 'a e va'a 'akau 'a e fanau ako. Ko ha fuofua faihia 'e ala tautea'i pa'anga e faka'iloa 'o a'u ki he \$500. Pea ki ha toe faihia hokohoko 'amui 'e toe hiki hake pea toe mafatukituki ange e tautea.⁴

Ko e ha e ngaahi me'a te ke ala fai 'i he pō Tokonaki? Ko e ha hā me'a 'e ala hoko? 'I ho'o fakakaukau ko e ha nai 'a e fili fakapotopoto taha teke hao ai?

Ko e founga ki hono fa'u ha ngaahi 'api mo ha komiuniti 'oku hao mei he fakamamahi

'Oku ke ma'u e mafai ke ke tokonia ho'o faka'amu mo ho'o ngaahi taumu'a ma'a kinautolu. 'Oku ako 'a e fanau mei he founga 'oku ke ohi mo tauhi'aki kinautolu.

Te ke malava ke akonekina ho'o fanau 'o 'ikai ke ngaue'aki 'ae va'a 'akau

Ko e fanau 'oku nau fie talangofua, ka 'oku nau fiema'u ha tokoni ke nau mahino'i e founga ke fakahoko'aki e to'onga talangofua. Ko e akonaki'i langa hake 'oku ne ako'i e tamasi'i ke ta'ofi e to'onga fakatupumatalili pea ke nau fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni lelei ma'a kinautolu. 'E fiema'u ke ke ngaue'aki ha founga akonaki kehekehe ki he fanau 'oku ta'u kehekehe.

Ko e founga ke kamata ngaue'aki e akonekina 'oku langa hake

1. 'Oua 'aupito 'e ngaue'aki e fakamamahi pe fakamanamana ke ngaue'aki e fakamamahi

2. Feinga ke anga mokomoko (hu kitu'a 'o kapau teke fiema'u)

3. 'Ai ha'o taimi fakafotuitui. Ko e fatongia tauhifanau 'oku faingata'a. Tokanga'i lelei 'e koe 'a koe koe'uhi ke ke hoko ko e tauhifanau lelei taha te ke ala lava – 'alu 'o lue pe talanoa ki ha kaungā'api.

4. 'Oange ha faingamalie ki ho'o fanau ke nau fili

- ❖ Kapau 'oku ke hoha'a ki he teu kau atu ha'o tamasi'i pe ta'ahine ki ha feohi'anga fakafiefia te ke ala 'eke ange, "Ko e ha fua e ngaahi me'a te ke ala fai he pō Tokonaki? Ko e ha e ngaahi me'a e ala hoko? Ko e fē nai 'a e fili 'oku ke pehe 'oku malu taha?"
- ❖ Kapau 'oku ke fiema'u ha ki'i tamasi'i ta'u ua ke tuku hono tā ha ki'i tamasi'i 'e taha 'aki ha me'a va'inga, teke ala fakahinohino ange kiai ha founga 'e taha ke ne va'inga'aki e me'ava'inga 'oku 'ikai fakatu'utamaki.

5. Fakamatala ki ho'o tamasi'i 'a e 'uhinga 'oku totonu ai ke liliu 'ene to'onga koe'uhi ke ne mahino'i 'a e uesia ki he ni'ihni kehe pea mo kinautolu foki pea ke nau ako mei ai.

Fakatatā'aki pe, ka 'iai ha ki'i leka 'oku 'ikai fie 'alu ki he ako, 'e ala lea ange ha taha 'i he ongo matu'a 'o pehē "Kapau he'ikai te ke 'alu ki he ako he 'ikai teke lava 'o 'ilo ha me'a fo'ou. Pea 'e faingata'a ke ke hoko ko ha neesi 'o hange koia 'oku ke faka'amu kiai. 'Oku saiangē ke ke 'alu ki he ako"

6. Fakamalo'ia ho'o tamasi'i pe ta'ahine 'i ha'ane to'onga lelei mo e fai tu'utu'uni lelei

'Oku ako 'a e fanau mei hono fakamalo'ia mo fakapale'i kinautolu. Kapau 'oku ongo'i lelei ha ki'i tamasi'i pe ta'ahine 'e lahilahi ange ke talangofua. Fakatatā pe, 'o kapau te ke sio 'oku vahevahe atu 'e ho'o ki'i tamasi'i 'a 'ene me'akai ki hano tehina 'oku lotomamahi te ke ala lea ange kiai 'o pehē, "na'aku sai'ia 'aupito 'i ho'o hanga 'o vahevahe ho'o me'akai ki ho tehina, 'oku ne fakahā mai 'oku 'alu pe e taimi mo ho'o fu'u lahi. Malo e ngaue lelei!"

7. Akonaki'i e tamasi'i ke ne lava 'o ako mei he'ene to'onga pea ke ne fuesia mo tali e ola 'o 'ene ngaahi ngaue.

Fakatatā'aki 'eni, ka maumau'i 'e ha tamasi'i e matapa sio'ata 'o e falelotu lolotonga ha'ane va'inga soka ofi kiai, kole ki he tamasi'i ke ne fakahoko ha ngaue ke tokoni ki hono fakalelei'i e maumau ki he matapa sio'ata pe ko 'ene fakahoko ha ngaue tokoni kehe ki he siasi 'o hange ko hono kosi e musie.

Ko e ngaahi me'a 'e ala fai 'e he ngaahi tamai FAKAKAUKAULOTO. AKONAKI. NGAUE'I. TATAKI.

'Oku 'iai e sitepu 'e fā ki hono fa'u ha to'onga mo'ui 'oku 'ikai ke ne tali 'a e fakamamahi 'i ho 'api.

1. FAKAKAUKAULOTO

Kamata pe 'iate koe

'Oku 'aonga ke ke kamata pe 'iate koe 'i ho'o feinga ke fa'u ha 'api 'oku 'ikai 'iai ha fakamamahi. Ko e me'a 'eni 'oku faingata'a ka ko e sitepu mahu'inga taha ia.

- ❖ Fili ke 'oua 'e fakamamahi
- ❖ Longomo'ui he fakahoko ho fatongia fakaetamai
- ❖ Talanoa fekau'aki pea mo e anga ho'o ongo pea mo e me'a 'oku ke fiema'u
- ❖ Akonaki'i mo tauhi ho ngaahi foha mo e 'ofefine 'aki e faka'apa'apa tatau pea ke fakalotolahi'i kotoa ho'o fanau ke nau muimui'i 'enau ngaahi faka'amu mo e taumu'a.

2. AKONAKI

Hoko ko e sipinga lelei

'Oku ako 'e he fanau 'a e founa ke nau feangai ai mo e kakai kehe 'i he'enua mamata ki he to'onga 'a e kakai 'i honau 'atakai mo e komiuniti. Ko 'enau sio pē ki he ngaahi lea, to'onga mo'ui mo e fakakaukau 'oku iku ki he fakamamahi, tenau ako ko e to'onga 'eni 'oku taau.

- ❖ Hoko ko e tangata 'oku ne malu'i hono famili pea 'oku ne poupou'i e me'a 'oku lelei. Fakataha mo ho famili he te ke lava pe 'o tatakai ke mou fiefia.
- ❖ Fakamahu'inga'i e ngaue 'oku fakahoko 'e he kakai fefine 'i he famili pea mo e komiuniti.
- ❖ Fakalelei'i ha vā tamaki 'o 'ikai ngaue'aki e fakamamahi. Sai ange ke ke talanoa fekau'aki mo ia.

3. NGAUE'I

Fakahoko ha ngaue 'i ho fatongia ko e kaunga'api pe kaungame'a

Ko ho'o fakalongolongo fekau 'aki pea moe fakamamahi 'i ho kaunga'api, ko ho'o faka'atā ia ke hokohoko atu pe 'a e fakamamahi koia. 'Oku kovi tatau pe 'a ho'o fakalongolongo mo hono fakahoko 'o e fakamamahi.

- ❖ Kapau 'oku ke sio pe fanongo ki ha fakamamahi, pea ke lea hake. Kapau 'oku malava, pea ke uki ha ni'ihi mei ho kaunga'api ke mou tukituki 'ihe matapa 'o e 'api 'oku hoko ai 'a e fakamamahi.
- ❖ Lea ki ho ngaahi kaungame'a 'oku nau ngaue'aki e fakamamahi pea faka'ai'ai ha to'onga kehe.
- ❖ Ako ke ke 'ilo ki he ngaahi fakamamahi 'oku hoko 'i ho komiuniti pea ke vahevahe ki he kakai tangata mo ho ngaahi kaungame'a.

4. TATAKI

Hoko ko e to'a

- ❖ Fakatokanga'i e mahu'inga 'o e fanau 'i he komiuniti
- ❖ Ngaue'aki ho mafai 'i he famili pea mo e komiuniti ke ke fakafepaki'i e fakamamahi
- ❖ Fakahā 'oku 'ikai tali 'e hotau anga fakafonua 'a e fakamamahi'i 'o e kakai fefine, to'utupu pea mo e fanau.
- ❖ Poupu'i ha ngaahi polokalama 'a e komiuniti, siasi, pule'anga pe kautaha ta'efakapule'anga 'oku ngāue ke ta'ofi hono fakamamahi'i e kakai fefine.

End notes

¹ Ako Fakafonua 'I Tonga ki hono Fakamamahi'i 'o e Kakai Fefine 'i 'api. Nuku'alofa: Ma'a Fafine mo e Famili; 2012

² Kupu 28 (1) (a) & (5) (a), *Lao ki he Malu'i 'o e Famili 2013* (Tonga)

³ ibid.

⁴ Kupu 37 moe 44 (2), *Lao ki he Ako 2013* (Tonga)

Pacific
Community
Communauté
du Pacifique

Na'e fa'u 'a e tohi fakamatala ni 'i he fengaue'aki fakataha 'a e Va'a 'a e Komuniti 'o e Pasifiki ki he Totonu 'a e Tangata pea moe Pule'anga 'o Tonga pea pehe ki he ngaahi kupu fekau'aki 'i Tonga. 'Oku muimui 'a e tohi ni ki he ngaahi tohi fakamatala peheni na'e fa'u 'i Sautē 'Afilika, Nu'usila pea mo 'Aositelelia pea 'oku fakapa'anga ia 'i he Va'a 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha Ma'ae Hou'eiki Fafine (UN Women) pea mo e Pule'anga 'Aositelelia. 'Oku 'oatu 'a e fakamālō makehe ki he ngaahi kupu fekau'aki pea moe ngaahi hoangaue 'oku nau ngāue ki hono fakangata 'o e fakamamahi'i 'o e kakai fefine pea moe fanau fefine 'i Tonga.